

Centraal Bureau
voor de Statistiek

Sociaaleconomische trends 2014

Meningen over pensioenkwesties

Rianne Kloosterman
Hans Schmeets
mei 2014, 02

De pensioenproblematiek in Nederland staat volop in de belangstelling. Zowel de pensioenfondsen als de overheid nemen diverse maatregelen om de pensioenen betaalbaar houden. Maar wat moet er volgens werknemers, die via hun werkgever pensioenen opbouwen, gebeuren? Vinden deze werknemers bijvoorbeeld dat de pensioenen verlaagd moeten worden of dat er langer doorgewerkt moet worden? Of: Hebben zij liever een hoger pensioen, ook al moet dan meer premie worden betaald, of geven ze de voorkeur aan een lager pensioen tegen een lagere premie? En in welke mate verschillen de meningen over pensioenkwesties tussen bevolkingsgroepen?

1. Inleiding

Nederland kampt met een pensioenprobleem. Het aantal gepensioneerden neemt toe, terwijl het aantal mensen dat actief is op de arbeidsmarkt afneemt. Steeds minder werkenden moeten dus instaan voor de financiering van de oude dag van een stijgend aantal gepensioneerden. Bovendien neemt de levensverwachting toe waardoor ouderen langer van hun pensioenregeling gebruik maken (Rijksoverheid, 2013). Mede hierdoor komen pensioenfondsen in de problemen. Doordat mensen steeds ouder worden, zijn de betalingsverplichtingen van pensioenfondsen sterk toegenomen. Daarenboven hebben pensioenfondsen last van afnemende beleggingsresultaten en een lage rente als gevolg van de economische crisis (Rijksoverheid, 2013). Een sterke daling van de aandelenkoersen kan meteen gevolgen hebben voor de dekkingsgraad van de pensioenfondsen. De dekkingsgraad is het geld van de pensioenfondsen ten opzichte van de huidige verplichtingen aan pensioengelden. De gemiddelde dekkingsgraad was eind januari 2014 110 procent, hetgeen maar enkele procenten hoger is dan het door de overheid verplicht gestelde percentage van 105. In 2007 lag dit percentage nog boven de 140. Door deze ontwikkelingen zijn veel pensioenfondsen genoodzaakt te korten op de pensioenen.

Ook de overheid neemt maatregelen om de pensioenen betaalbaar te houden. Zo gaat de AOW-leeftijd geleidelijk omhoog naar 67 jaar in 2021. Tevens worden de regels voor pensioenopbouw en pensioenfondsen aangepast. Zo kan er minder belastingvrij pensioen gespaard worden. Voor het aanvullende pensioen mag jaarlijks belastingvrij pensioen worden opgebouwd. Dat was maximaal 2,25 procent van het salaris. Dit opbouwpercentage gaat omlaag naar 1,875 procent. Werknemers bouwen op deze manier minder pensioen op, maar daar staat tegenover dat zij langer de tijd hebben om te sparen voor hun oude dag, zo beargumenteert het kabinet. Verder verlagen pensioenfondsen hun pensioenpremies. Werkenden zijn hierdoor iedere maand minder geld kwijt voor hun pensioen. Ze houden meer geld over om nu uit te geven (Vossers, 2013).

Maar wat vinden werknemers die via hun werkgever pensioen opbouwen? Hoe moet volgens hen met het pensioenprobleem worden omgegaan? In deze bijdrage wordt het pensioenvraagstuk door middel van vier pensioendilemma's in kaart gebracht. Werknemers kunnen bij ieder dilemma uit twee alternatieven kiezen of aangeven dat zij hier geen mening over hebben. Er zal steeds eerst naar deze drie antwoordmogelijkheden worden gekeken. Daarnaast wordt ook de groep met een uitgesproken mening bekeken, waarbij degenen zonder mening buiten beschouwing worden gelaten. Bij ieder dilemma wordt onderzocht in hoeverre bevolkingsgroepen in hun mening verschillen.

De gegevens in dit artikel zijn afkomstig van het onderzoek Belevingen dat begin 2013 door het CBS is uitgevoerd. Om resultaten te duiden worden gegevens gebruikt uit het CBS webpanel (mei 2013). Meer informatie hierover is te vinden in de Technische toelichting.

2. Pensioendilemma's

In Belevingen 2013 zijn werknemers die via hun werkgever pensioen opbouwen de volgende vier pensioendilemma's voorgelegd:

1. Mensen leven tegenwoordig langer waardoor het pensioenstelsel meer geld kost. Vindt u het dan het meest logische dat:
A: mensen een lager pensioen krijgen of
B: mensen langer door moeten werken?
2. Als er te weinig geld in kas zit om straks alle pensioenen uit te kunnen betalen. Vindt u dan dat:
A: werkgevers en werknemers meer premie moeten betalen of
B: de huidige pensioenen verlaagd moeten worden?
3. Als u zelf de pensioenregeling zou mogen opstellen gaat dan uw voorkeur uit naar:
A: een hoger pensioen later, ook al moet u daar nu meer premie voor betalen of
B: een lager pensioen later, tegen een lagere premie nu?
4. Heeft u liever een regeling waarin pensioenpremies
A: voorzichtig worden belegd, ook al valt uw pensioen dan waarschijnlijk lager uit of
B: minder voorzichtig worden belegd, waarbij uw pensioen veel hoger maar ook veel lager kan uitvallen?

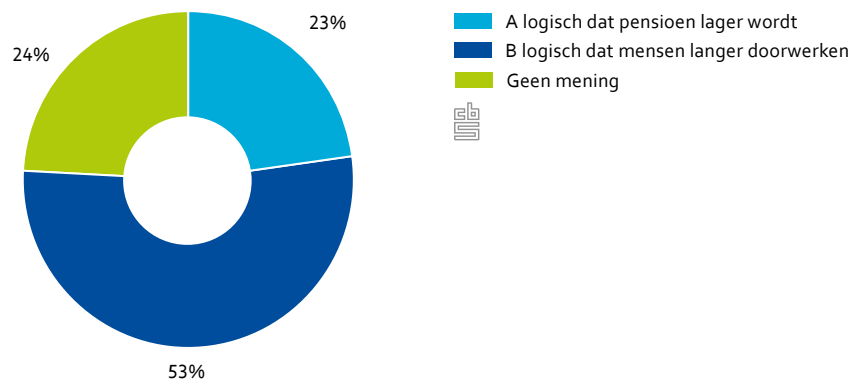
Zij konden steeds kiezen uit 'Keuze A', 'Keuze B' en 'Geen mening / geen antwoord'. Deze vier pensioendilemma's staan in dit artikel centraal.

Dezelfde dilemma's zijn in mei 2013 ook opgenomen in het CBS webpanel. Anders dan bij Belevingen 2013 werd de deelnemers aan het panel ook de mogelijkheid geboden hun keuze toe te lichten. Per pensioendilemma worden de belangrijkste argumenten die de deelnemers noemden voor hun keuze weergegeven.

3. Pensioendilemma 1: Lager pensioen of langer doorwerken?

Het eerste dilemma gaat over het betaalbaar houden van het pensioenstelsel. Dat kan door mensen een lager pensioen te geven of hen langer te laten doorwerken. Ruim de helft van de werknemers vindt het logisch dat mensen langer moeten doorwerken om de pensioenen betaalbaar te houden (*grafiek 3.1*). Daar staat bijna een kwart tegenover die het juist logischer vindt dat de pensioenen lager worden. Een vergelijkbaar deel heeft geen mening. Van de groep met een uitgesproken mening, is 30 procent voorstander van een lager pensioen en 70 procent van langer doorwerken.

3.1 Dilemma 1: Een lager pensioen of langer doorwerken, 2013

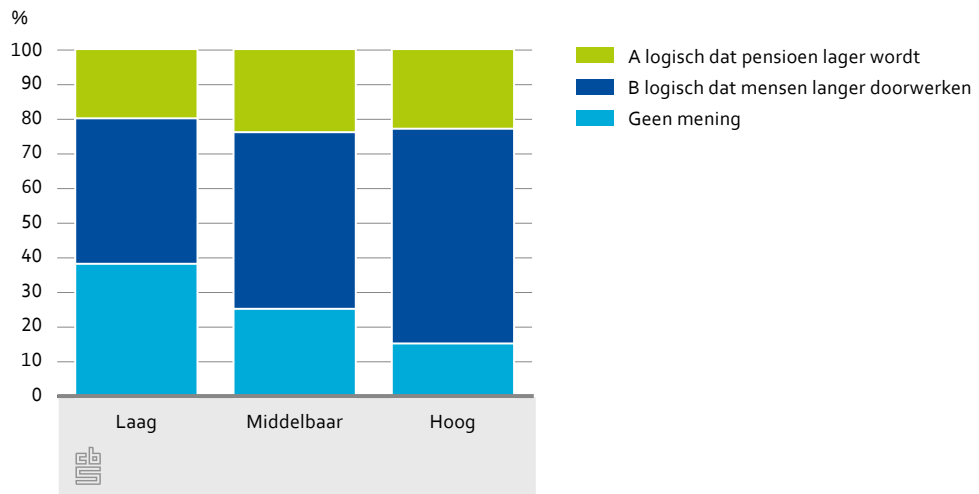
3.1 Argumenten

Waarom wordt gekozen voor het verlengen van de arbeidsduur dan wel een lager pensioen? De keus voor langer werken wordt vaak onderbouwd met het argument dat mensen langer gezond blijven en ouder worden. Hierdoor is men, zo is gedachte, in staat om langer door te werken. Daarentegen beargumenteren de pleitbezorgers voor het verlagen van de pensioenen dit door aan te geven dat langer werken voor veel mensen juist niet realistisch zou zijn. Zo zou een verminderde fysieke gesteldheid ervoor zorgen dat het uitoefenen van zwaar lichamelijk werk op een gegeven moment geen optie meer is. Werkenden moeten zelf kunnen kiezen wanneer zij stoppen met werken. Daarnaast wordt aangevoerd dat oudere mensen doorgaans minder uitgaven hebben en derhalve met een lager pensioen rond zouden kunnen komen. Mensen zouden tijdens de werkzame periode ook zelf voorzieningen kunnen treffen om het pensioen aan te vullen. Een ander argument voor het verlagen van de pensioenen in plaats van langer doorwerken, is dat er zo meer ruimte op de arbeidsmarkt komt voor jongeren.

3.2 Opleidingsniveau

Er zijn geen verschillen tussen mannen en vrouwen, tussen leeftijdsgroepen en tussen inkomensgroepen als het gaat om de kwestie lager pensioen of langer doorwerken. Het bereikte opleidingsniveau maakt wel verschil (*grafiek 3.2.1*). Hoogopgeleiden zeggen met 62 procent het vaakst dat het logisch is dat mensen langer doorwerken nu het pensioenstelsel duurder wordt, gevolgd door 51 procent van de middelbaar opgeleiden en 41 procent van de laagopgeleiden. Laagopgeleiden hebben met maar liefst 38 procent relatief vaak geen mening. Bij de middelbaar opgeleiden is dat 25 procent en bij de hoog opgeleiden 15 procent. Wanneer de personen zonder mening buiten beschouwing worden gelaten, zijn er geen verschillen tussen de opleidingsgroepen.

3.2.1 Dilemma 1: Een lager pensioen of langer doorwerken naar opleidingsniveau, 2013

3.3 Herkomst

Meer dan 50 procent van de autochtonen en westerse allochtonen geeft ook de voorkeur aan langer doorwerken. Onder de niet-westerse allochtonen is dit nog geen 40 procent. Het feit dat niet-westerse allochtonen vaker laag zijn opgeleid, biedt deels een verklaring voor deze herkomstverschillen. Ook geldt dat drie van de tien niet-westerse allochtonen geen uitgesproken mening hebben over dit dilemma, bij de twee andere herkomstgroepen is dat nog geen kwart. Als we kijken naar degenen met een uitgesproken mening, dan verandert dit patroon niet. Ook dan blijkt dat autochtonen en westerse allochtonen er vaker de voorkeur aan geven om langer door te werken boven een lager pensioen dan niet-westerse allochtonen. Van de autochtonen en westerse allochtonen gaat het om ruim 70 procent, tegen 55 procent van de niet-westerse allochtonen.

3.4 Met en zonder een (werkende) partner

Verder vindt ruim een kwart van de mensen met een werkende partner het logisch dat de pensioenen omlaag gaan, nu de levensverwachting toeneemt en het pensioenstelsel meer geld kost. Van degenen van wie de partner niet werkt of die geen partner hebben is dit minder dan 20 procent. Een dergelijk verschil in voorkeur komt ook naar voren indien de groep zonder uitgesproken mening buiten beschouwing wordt gelaten.

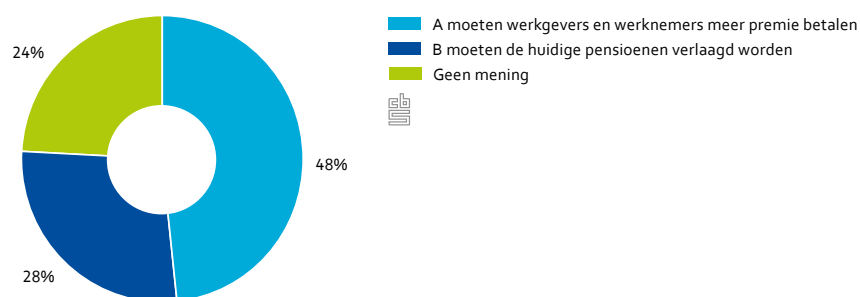
3.5 Wel of niet geld opzij leggen voor pensioen

Er zijn ook verschillen tussen mensen die naast het werkgeverspensioen geld opzij leggen voor hun oude dag en mensen die dit niet doen. Van de mensen die sparen vindt 57 procent het logisch dat mensen langer moeten doorwerken. Van de mensen die niet sparen, is dit de helft. Maar zij hebben ook vaker geen mening. Indien degenen zonder mening buiten beschouwing worden laten, dan worden er geen verschillen tussen beide groepen waargenomen: zowel van de spaarders als niet-spaarders geeft zo'n 70 procent te kennen liever meer jaren te blijven werken in plaats van een lager pensioen.

4. Pensioendilemma 2: Meer premie voor werkgevers en werknemers of pensioen verlagen?

Het tweede dilemma handelt over het gebrek aan geld om de pensioenen te financieren. Als er te weinig geld in kas zit om straks alle pensioenen uit te kunnen betalen, vindt 48 procent dat werkgevers en werknemers meer premie moeten gaan betalen (grafiek 4.1). Daar tegenover staat met bijna 30 procent de groep die van mening is dat de huidige pensioenen verlaagd moeten worden. Ongeveer een kwart weet geen keuze te maken. Van degenen met een duidelijke mening, kiest bijna twee derde voor het verhogen van de premie van werkgevers en werknemers. Ruim een derde prefereert het verlagen van de huidige pensioenen.

4.1 Dilemma 2: Meer premie of pensioen verlagen, 2013

4.1 Argumenten

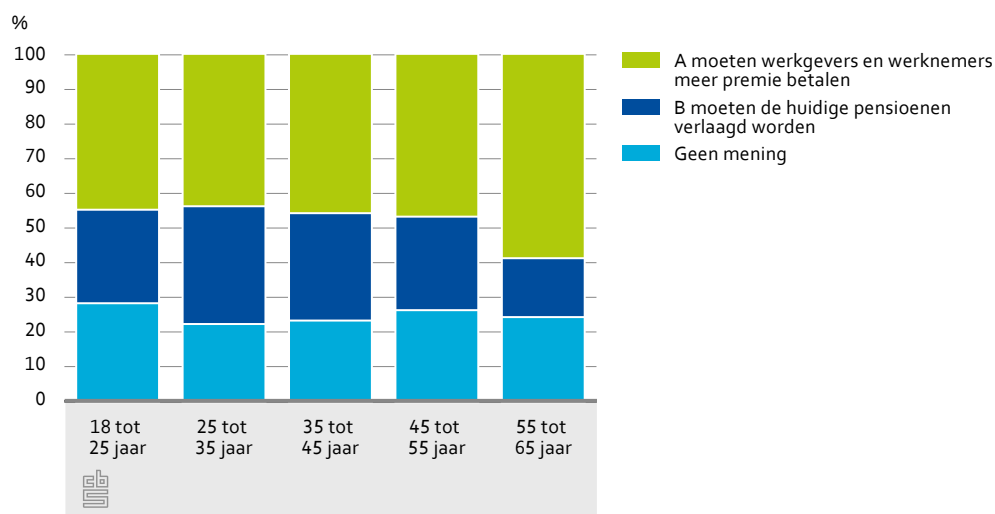
Veel mensen vinden het verlagen van de huidige pensioenen geen goed idee, omdat mensen die tegen de pensioenleeftijd aanzitten gedurende hun (lange) arbeidsloopbaan voor dit pensioen hebben betaald. Ook wordt geopperd dat mensen die bijna met pensioen gaan

rekening hebben gehouden met deze uitkering en niet meer de mogelijkheid hebben om nog op een andere manier geld opzij te leggen. Pensioenen verlagen zou dan ook de zekerheid van kwetsbare mensen aantasten. Ook kan door het betalen van meer premie door werkgevers en werknemers het pensioen op peil gehouden worden. Mensen vinden het belangrijk om een goed pensioen te hebben voor een fijne oude dag. Maar er zijn ook mensen die hier anders over denken. Zij vinden dat de huidige pensioenen omlaag moeten, omdat zij niet de rekening gepresenteerd willen krijgen van de oudere generatie. Deze oudere generatie zou het financieel nog niet zo slecht hebben. Verder wordt aangegeven dat de premiedruk bij werkgevers en werknemers al hoog genoeg is. Het zou ook niet gunstig zijn voor de economie als zij meer zouden gaan bijdragen aan de pensioenopbouw. Mensen zouden zelf meer moeten sparen voor hun oude dag.

4.2 Leeftijd

Mannen en vrouwen onderscheiden zich niet in hun mening als het gaat om de wijze waarop de kas van de pensioenfondsen moet worden gespekt. Leeftijd doet er wel toe. De leeftijdsgroep die het meest dicht tegen het pensioen aanzit (55 tot 65 jaar), geeft met 59 procent het vaakst aan dat werkgevers en werknemers meer premie moeten inleggen om zo alle pensioenen te kunnen betalen. Bij de jongere leeftijdsgroepen ligt dit rond de 45 procent. Van hen is een relatief groot deel voorstander van het verlagen van de huidige pensioenen (*grafiek 4.2.1*). Vergelijkbare patronen zijn zichtbaar wanneer gekeken wordt naar de groep met een duidelijke mening.

4.2.1 Dilemma 2: Meer premie of pensioen verlagen naar leeftijd, 2013

4.3 Opleidingsniveau

Het opleidingsniveau is ook van belang wanneer gekozen moet worden tussen meer premie voor werkgevers en werknemers of het verlagen van de huidige pensioenen. Middelbaar opgeleiden (54 procent) geven relatief vaak de voorkeur aan de eerste optie (meer premie), waar hoogopgeleiden (36 procent) relatief vaak voor de tweede optie (verlagen pensioen) kiezen. Het aandeel geen mening is het hoogst onder laagopgeleiden. Wanneer de groep zonder mening buiten beschouwing wordt gelaten, dan komt het plaatje er iets anders uit te zien. Ongeveer 70 procent van de laag- en middelbaar opgeleiden vindt dan dat er meer premie betaald moet worden door werkgevers en werknemers, tegen 55 procent van de hoogopgeleiden.

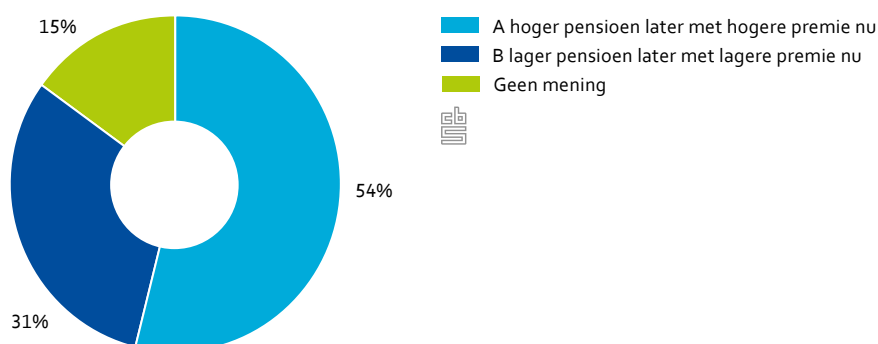
4.4 Wel of niet geld opzij leggen voor pensioen

Mensen die naast het werkgeverspensioen geld opzij leggen voor hun oude dag vinden vaker dat werkgevers en werknemers meer premie moeten gaan betalen als er te weinig geld in de pensioenkas zit dan mensen die niks extra's opzij leggen. Dit verschil kan worden verklaard doordat mensen die naast het werkgeverspensioen geld opzij leggen vaker ouder zijn. Het aandeel dat de voorkeur geeft aan het verlagen van de huidige pensioenen verschilt niet tussen beide groepen. Onder degenen die niks opzij leggen, is het aandeel zonder mening wel hoger. Er zijn geen meningsverschillen tussen mensen die geld opzij leggen voor hun pensioen en mensen die dit niet doen, wanneer uitsluitend gekeken wordt naar degenen met een uitgesproken mening. Verder zijn er bij deze kwestie geen verschillen tussen herkomstgroepen, inkomensgroepen en mensen met en zonder (werkende) partner.

5. Pensioendilemma 3: Hogere premie met hoger pensioen of lagere premie met lager pensioen?

Het derde dilemma gaat over de gewenste pensioenregeling. Kiest de werknemer voor een hogere premie om later meer pensioen te krijgen, of wil men nu een lagere premie en daarmee later een lager pensioen? Indien werknemers zelf een pensioenregeling zouden mogen opstellen dan gaat de voorkeur van de meerderheid (54 procent) uit naar een hoger pensioen later, ook al zouden ze dan nu meer premie moeten betalen (grafiek 5.1). Ruim 30 procent geeft de voorkeur aan een lager pensioen later, tegen een lagere premie nu. 15 procent heeft hier geen mening over. Indien alleen gekeken wordt naar degenen met een mening, spreekt 64 procent de voorkeur uit voor een hogere premie nu met later een hoger pensioen; 36 procent prefereert een lagere premie met later een lager pensioen.

5.1 Dilemma 3: Hogere premie met hoger pensioen of lagere premie met lager pensioen, 2013

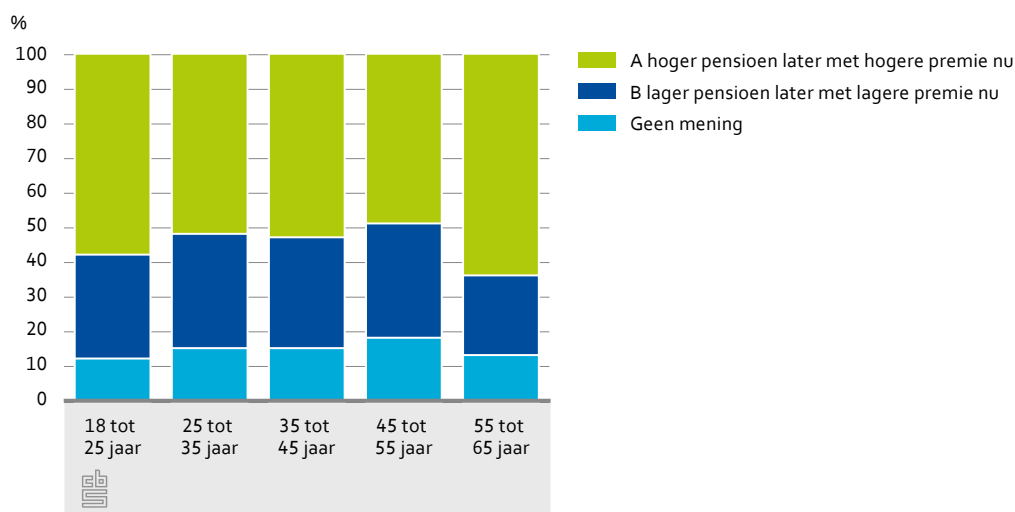
5.1 Argumenten

De belangrijkste reden om voor een hogere premie en een hoger pensioen te kiezen, is dat mensen het prettig vinden om onbezorgd oud te worden. Zij vinden, zo is de redenering, het belangrijk om hun levensstandaard te kunnen behouden en om leuke dingen te kunnen blijven ondernemen. Daarbij speelt voor sommigen ook dat het leven alleen maar duurder zal worden. Ook wordt regelmatig gezegd dat het geld nu gemist kan worden. De keerzijde van het dilemma is nu een lagere premie, en later een lager pensioen. Flexibiliteit wordt vaak genoemd om deze keuze te onderbouwen, dat wil zeggen zelf bepalen hoeveel geld je opzij zet voor je oude dag en waar het geld aan uitgegeven wordt. Het kan zijn om te sparen voor het pensioen, maar het kan ook voor iets anders zijn. Verder wordt aangegeven dat als je ouder bent, de lasten lager zijn. Voor sommigen wordt de keus ingegeven door argwaan. Zij vragen zich af of het geld dat extra ingelegd wordt ook daadwerkelijk in de vorm van pensioen uitgekeerd wordt. Een enkeling zegt liever nu te leven en te genieten.

5.2 Geslacht en leeftijd

Van de mannen geeft 57 procent de voorkeur aan een hogere premie met later een hoger pensioen tegen 52 procent van de vrouwen. Een vergelijkbaar verschil is zichtbaar als alleen naar de groep met een mening gekeken wordt. Tussen de leeftijdsgroepen zijn de verschillen duidelijk groter (*grafiek 5.2.1*). De leeftijdsgroep die het dichtst tegen de pensioenleeftijd aanzit (55- tot 65-jarigen) is met 64 procent het vaakst voorstander van een hogere premie nu met later een hoger pensioen. Dit geldt ook voor 58 procent van de 18- tot 25-jarigen. Bij de overige leeftijdsgroepen ligt dit aandeel rond de 50 procent. De oudste en de jongste leeftijdsgroep zijn relatief minder vaak voor een lagere premie, resulterend in een lager pensioen. Dit beeld blijft bestaan als de mensen zonder duidelijke mening buiten beschouwing worden gelaten. De genoten opleiding is niet erg relevant voor dit dilemma. Wel verschillen laag, middelbaar en hoogopgeleiden in het aandeel dat geen mening heeft: hoe lager de opleiding, hoe vaker wordt aangegeven dat men niet kan kiezen voor één van de beide opties.

5.2.1 Dilemma 3: Hogere premie met hoger pensioen of lagere premie met lager pensioen naar leeftijd, 2013

5.3 Herkomst

Niet-westerse allochtonen verschillen in deze kwestie van autochtonen en westerse allochtonen. Bijna 40 procent van hen geeft de voorkeur aan een hogere premie met later een hoger pensioen tegen 55 procent van de autochtonen en 57 procent van de westerse allochtonen. Wanneer uitsluitend wordt gekeken naar degenen met een mening, dan zijn de verschillen alleen nog met een eenzijdige toets significant ($p = 0.04$). Dan geldt dat bij zowel de autochtonen als westerse allochtonen zo'n twee van de drie werknemers kiezen voor een hogere premie, tegenover ruim de helft van de niet-westerse allochtonen.

5.4 Inkomen

Van de mensen in de hoogste inkomensgroep zou 59 procent een pensioenregeling wensen waarbij er nu meer premie betaald wordt om later een hoger pensioen te ontvangen. Van degenen in de middelste twee inkomensgroepen is ongeveer 52 procent het hier meer eens en van degenen in de laagste inkomensgroep 45 procent. Mensen in de hoogste inkomensgroep geven in vergelijking met de andere inkomensgroepen ook relatief vaak een antwoord op deze kwestie. Deze verschillen tussen de inkomensgroepen verdwijnen als degenen zonder mening buiten beschouwing worden gelaten.

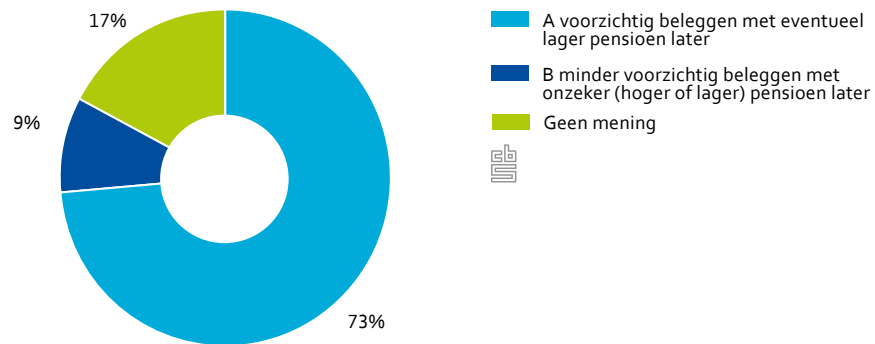
5.5 Wel of niet geld opzij leggen voor pensioen

Ook zijn er verschillen tussen mensen die geld opzij leggen voor als ze met pensioen gaan en mensen die dit niet doen. Van de spaarders geeft 57 procent de voorkeur aan een hogere premie met later een hoger pensioen, tegen de helft van mensen die geen extra geld opzij leggen. Van de niet-spaarders heeft een relatief groot deel mening. Als we vervolgens naar de mensen met een duidelijke mening kijken, dan onderscheiden de spaarders zich niet meer in hun opvatting over het betalen van een hogere pensioenpremie. Of mensen wel of geen (werkende) partner hebben, doet er weinig toe voor dit pensioendilemma.

6. Pensioendilemma 4: Voorzichtig of minder voorzichtig beleggen?

Het vierde dilemma heeft betrekking op de risico's die kleven aan het beleggen van het pensioengeld door de fondsen. Wil de werknemer dat er veel of weinig risico genomen wordt? Bijna driekwart van de werknemers geeft de voorkeur aan een regeling waarin pensioenpremies voorzichtig worden belegd, ook al valt het pensioen dan waarschijnlijk lager uit (grafiek 6.1). Slechts 9 procent ziet liever dat er meer risico wordt genomen, resulterend in een hoger, maar mogelijk ook veel lager pensioen. Het aandeel dat geen mening heeft, is 17 procent. Indien deze groep buiten beschouwing wordt gelaten, kiest bijna 90 procent voor een voorzichtig beleggingsbeleid. Ruim 10 procent durft meer risico te nemen.

6.1 Dilemma 4: Voorzichtig of minder voorzichtig beleggen, 2013

6.1 Argumenten

De beweegredenen voor deze keuzen verschillen. Werknemers die een voorzichtig beleggingsbeleid voorstaan, geven aan dat zij geen risico willen lopen met hun oudedagvoorziening. Ze gaan voor zekerheid. Werknemers die wel graag zouden zien dat pensioengeld risicovol belegd wordt, denken veelal dat dit meer oplevert over een langere periode. Sommigen zeggen wel dat ze zelf geld achter de hand zouden houden voor als het mis gaat.

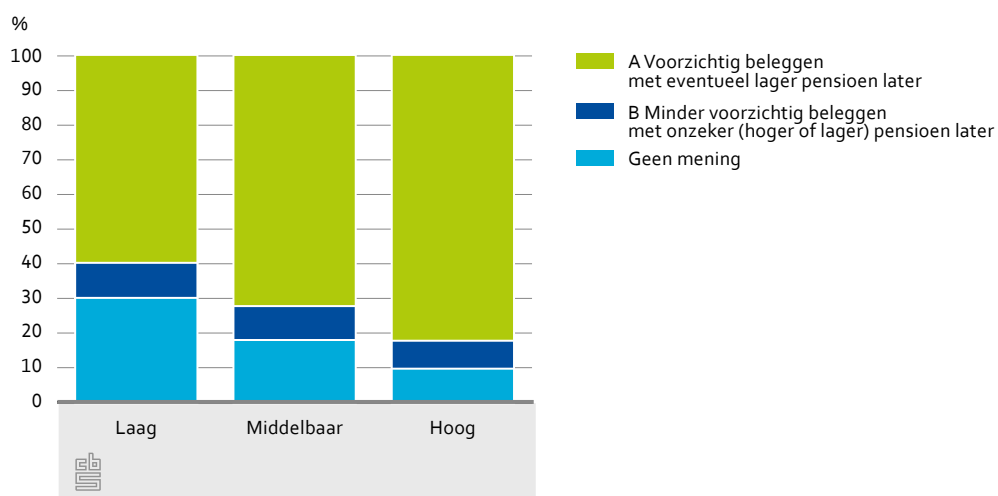
6.2 Geslacht

Hoewel de overgrote meerderheid van zowel de mannen als vrouwen de voorkeur geeft aan voorzichtig beleggen, zijn mannen met 11 tegen 8 procent toch iets vaker voor risico nemen dan vrouwen. Een verschil van 3 procentpunten geldt eveneens indien de groep zonder uitgesproken mening over deze pensioen kwestie niet wordt meegenomen in de vergelijking. Leeftijd en het al dan niet hebben van een (werkende) partner zijn niet van belang als het gaat om de kwestie voorzichtig of minder voorzichtig beleggen.

6.3 Opleidingsniveau

Opleiding doet er wel toe. Hoogopgeleiden zijn met 83 procent het vaakst voor voorzichtig beleggen van pensioenpremies, gevolgd door 73 procent van de middelbaar opgeleiden en 60 procent van de laagopgeleiden (*grafiek 6.3.1*). Drie op de tien laagopgeleiden hebben geen mening. Dit aandeel ligt duidelijk hoger dan bij de middelbaar (18 procent) en hoogopgeleiden (9 procent). Indien werknemers zonder duidelijke mening over de wijze waarop pensioengeld moet worden belegd buiten beschouwing worden gelaten dan zijn de verschillen minder groot. Hoogopgeleiden blijken nog iets vaker voor voorzichtig beleggen dan middelbaar en laagopgeleiden. Middelbaar en laagopgeleiden verschillen op dit punt niet van elkaar.

6.3.1 Dilemma 4: Voorzichtig of minder voorzichtig beleggen naar opleiding, 2013

6.4 Herkomst

Ook zijn er verschillen tussen herkomstgroepen. Ongeveer driekwart van de autochtonen en westerse allochtonen vindt dat pensioengeld voorzichtig belegd moet worden, tegen 51 procent van de niet-westerse allochtonen. De laatste groep geeft met 19 procent relatief vaak de voorkeur aan wat meer risico nemen. Ook heeft een groot deel (30 procent) van de niet-westerse allochtonen geen mening. Dat autochtonen en westerse allochtonen vaker de voorkeur uitspreken voor voorzichtig beleggen dan niet-westerse allochtonen wordt ook gevonden voor de groep met een standpunt over dit dilemma.

6.5 Inkomen

Een vergelijkbaar beeld tekent zich af bij de inkomensgroepen. De hoogste inkomensgroep prefereert met 80 procent een regeling waarin pensioenpremies voorzichtig worden belegd, tegen ongeveer 70 procent van de lagere inkomensgroepen. Ook hebben de lagere inkomensgroepen vaker geen mening over dit pensioendilemma dan de hoogste inkomens. Er zijn geen verschillen tussen de inkomensgroepen wanneer degenen zonder mening buiten beschouwing worden gelaten.

6.6 Wel of niet geld opzij leggen voor pensioen

Bij dit pensioendilemma speelt ook een rol of mensen naast hun werkgeverspensioen geld opzij hebben gezet voor hun oude dag. Van de mensen die dit wel hebben gedaan, is 77 procent voorstander van het voorzichtig beleggen van pensioenpremies. Onder degenen die geen extra pensioenpotje hebben, is dit 69 procent. Van hen heeft een groter deel geen mening. Als de groep zonder duidelijke mening wordt weggelaten, dan maakt het voor de mening over het beleggingsbeleid niet uit of er wel of geen geld opzij is gezet.

7. Conclusie

Het Nederlandse pensioenstelsel staat onder druk als gevolg van het toenemende aantal gepensioneerden, de stijgende levensverwachting en de economische crisis. De pensioenfondsen en de overheid hebben al verschillende maatregelen getroffen om de pensioenen betaalbaar te houden. In dit onderzoek is aan de hand van vier pensioendilemma's nagegaan hoe volgens werknemers die via hun werkgever pensioen opbouwen, met het pensioenprobleem moet worden omgegaan.

Gelet op de langere levensverwachting van mensen en het duurder worden van het pensioenstelsel, vindt ruim de helft het logischer dat mensen langer moeten doorwerken dan dat de pensioenen verlaagd worden. Iets minder dan een kwart geeft de voorkeur aan een lager pensioen en de rest heeft geen duidelijke mening. Bijna de helft is voorstander van het vragen van meer premie aan werknemers en werkgevers als er te weinig geld is om alle pensioenen uit te kunnen betalen. Het aangeboden alternatief, het verlagen van de huidige pensioenen, kan – met ruim een kwart – op minder ondersteuning rekenen. Wanneer mensen zelf een pensioenregeling zouden mogen opstellen, zou het merendeel kiezen voor een hogere premie, resulterend in een hoger pensioen. Verder prefereert het grootste deel van de mensen die via hun werkgever pensioen opbouwen een regeling waarin pensioenpremies voorzichtig worden belegd, ook al vallen de pensioenen dan waarschijnlijk lager uit. Mensen willen geen risico lopen met hun pensioengeld.

Meerderheid gaat voor financiële zekerheid voor de oude dag

Uit de vier dilemma's blijkt dat de keus vooral valt op een aanpak die resulteert in een waarborg voor financiële zekerheid zodra men met pensioen gaat. Daar wil men best offers voor brengen zoals langer doorwerken en het betalen van meer pensioenpremie. Wat ook opvalt, is dat bij iedere kwestie een groot deel van de mensen geen mening heeft. Dit komt waarschijnlijk doordat mensen het moeilijke kwesties vinden. Zij houden zich niet bezig met de pensioenproblematiek en weten niet welke scenario's voor hen het meest gunstig zouden zijn. De pensioen kennis en het pensioenbewustzijn onder de Nederlandse beroepsbevolking zijn niet erg hoog (Intomart GfK, 2013). Een groot deel weet de hoogte van het eigen pensioen niet, weet niet welke pensioenregeling zij heeft en vindt het ook niet van belang om zich te verdiepen in de eigen pensioensituatie. Onkunde, onwil en onmacht spelen hierbij een rol. Mensen begrijpen de pensioeninformatie niet, willen nog niet nadenken over hun oude dag of voelen zich onmachtig door de vele veranderingen op pensioengebied. Daarbij verschilt het aandeel zonder mening tussen de pensioendilemma's. Dit aandeel is met 24 procent het hoogst bij de dilemma's 'lager pensioen of langer doorwerken' en 'meer premie voor werkgevers en werknemers of pensioen verlagen', gevolgd door 'voorzichtig of minder voorzichtig beleggen' (17 procent zonder mening) en 'hoger pensioen met hogere premie of lager pensioen met lagere premie' (15 procent zonder mening). Blijkbaar vinden mensen de eerste twee dilemma's moeilijker dan de laatste twee.

Verschillen tussen bevolkingsgroepen

De nadere uitsplitsingen naar bevolkingsgroepen leren dat alle bevolkingslagen vooral zekerheid voor een goed pensioen wensen. Er zijn wel enkele verschillen tussen bevolkingsgroepen in de voorkeuren bij de geschetste dilemma's. Vooral hoogopgeleiden, autochtonen, westerse allochtonen en mensen die geld opzij zetten voor hun oude dag zeggen vaak dat het logisch is om langer door te werken nu het pensioenstelsel duurder

wordt. Mensen met een werkende partner vinden het juist logischer dat de pensioenen omlaag gaan. Het tweede dilemma laat zien dat mensen die tegen de pensioenleeftijd aanzitten (55- tot 65-jarigen) en middelbaar opgeleiden vaak een hogere premie voor werknemers en werkgevers prefereren om zo alle pensioenen te kunnen betalen, terwijl de jongere leeftijdsgroepen en hoogopgeleiden relatief vaak kiezen voor het verlagen van de huidige pensioenen. Verder wensen de 55- tot 65-jarigen, samen met de jongste werknemers, vaak een pensioenregeling met hogere premies zodat later de garantie op een hoger pensioen groter is. Zij zijn minder vaak voorstander van lagere premies resulterend in een lager pensioen. Mannen, autochtonen, westerse allochtonen, mensen met een hoog inkomen en mensen die sparen voor hun oude dag, zijn ook vaker deze mening toegedaan dan vrouwen, niet-westerse allochtonen, mensen met een laag inkomen en mensen die niet sparen voor hun pensioen. Uit het laatste dilemma blijkt dat vrouwen, hoogopgeleiden, autochtonen, westerse allochtonen, mensen met een hoog inkomen en mensen die een extra pensioenpotje hebben naar verhouding vaker vinden dat het beter is om pensioengeld voorzichtig te beleggen. Het aandeel zonder mening is bij de vier dilemma's vooral groot onder de laagopgeleiden, niet-westerse allochtonen, mensen met een laag inkomen en mensen die zelf niet sparen voor hun oude dag.

Als uitsluitend gekeken wordt naar de groep met een uitgesproken mening, dan zijn sommige kenmerken duidelijk minder onderscheidend. Het inkomen en het opzij leggen van geld voor de oude dag naast het werkgeverspensioen maken dan bij geen enkele pensioenkwestie verschil. Ook zijn er dan geen opleidingsverschillen bij het dilemma over langer doorwerken versus het verlagen van de pensioenen.

Technische toelichting

Data en methode

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van gegevens uit het onderzoek Belevingen dat van maart tot en met mei 2013 door het CBS is uitgevoerd. Doel van dat onderzoek is om, aan de hand van opvattingen, percepties en meningen van volwassen inwoners van Nederland een beter beeld te krijgen van gevoelens en ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving. In 2013 stond het thema 'Arbeid en vergrijzing' centraal. De respons op dit onderzoek bedroeg 62 procent. In totaal zijn gegevens beschikbaar van 3655 personen van 18 jaar en ouder. Voor de hier beschreven analyses zijn uitsluitend mensen geselecteerd die via de werkgever pensioen opbouwen. In totaal gaat het om 1697 personen. Door middel van bivariate analyses is nagegaan of achtergrondkenmerken van belang zijn voor de meningen over pensioenkwesties. Het gaat hierbij om geslacht, leeftijd, herkomst, hoogst bereikt opleidingsniveau, het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen (in kwartielen) en de aanwezigheid van een (werkende) partner. Ook zal bekeken worden of het uitmaakt of mensen (of hun partner) naast hun werkgeverspensioen nog geld opzij leggen voor hun pensioen. Indien een kenmerk verschil maakt, is met behulp van multivariate analyses nagegaan of dit kan worden verklaard door de andere achtergrondkenmerken. Gevonden verklaringen worden vermeld. Alle informatie is afkomstig van de respondenten, behalve het gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen. Dit betreft registerinformatie.

Pensioendilemma's

In het onderzoek Belevingen 2013 zijn werknemers die via hun werkgever pensioen opbouwen vier pensioendilemma's voorgelegd. Dezelfde dilemma's zijn in mei 2013 ook opgenomen in het CBS webpanel. Deelnemers zijn gevraagd om iedere maand een korte vragenlijst over diverse onderwerpen via internet in te vullen. In mei 2013 hebben 1025 personen aan het panel deelgenomen, waarvan 478 werknemers die via hun werkgever pensioen opbouwen. Aan deze werknemers zijn de pensioendilemma's voorgelegd. In tegenstelling tot in het onderzoek Belevingen konden zij hun antwoorden toelichten. Deze toelichtingen zijn gebruikt om de resultaten te duiden.

De werknemers die via hun werkgever pensioen opbouwen, konden aan het einde van de vragenlijst algemene opmerkingen kwijt over het onderzoek, dus ook over de pensioenkwesities. Degenen die één of meerdere keren voor de optie 'geen mening / geen antwoord' hadden gekozen bij de pensioendilemma's merkten relatief vaak op dat zij deze dilemma's moeilijk vonden. Daarom wordt in dit onderzoek verondersteld dat respondenten die voor de 'geen mening / geen antwoord' optie kiezen bij een bepaald pensioendilemma hierover geen duidelijke mening hebben.

Literatuur

Intomart GfK, 2013, Wijzer in geldzaken pensioenmonitor, Een onderzoek onder de Nederlandse beroepsbevolking naar kennis, houding en gedrag rondom de oudedagsvoorziening, juli 2013.

Rijksoverheid, 2013, Toekomst pensioenstelsel, Den Haag. <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/pensioen/toekomst-pensioenstelsel>

Vossers, A., 2013, Wat zijn de belangrijkste gevolgen van het pensioenakkoord? Elsevier, 18 december 2013.

B.1 Dilemma 1: Een lager pensioen of langer doorwerken naar achtergrondkenmerken, 2013

	Werknemers met en zonder een mening		Werknemers met een mening		
	A logisch dat pensioen lager wordt	B logisch dat mensen langer doorwerken	Geen mening	A logisch dat pensioen lager wordt	B logisch dat mensen langer doorwerken
	%				
Totaal	23,0	53,1	23,9	30,3	69,7
Geslacht					
Mannen	23,3	53,9	22,8	30,1	69,9
Vrouwen	22,8	52,2	25,0	30,4	69,6
Leeftijd					
18 tot 25 jaar	19,5	53,4	27,0	26,7	73,3
25 tot 35 jaar	23,0	53,1	23,8	30,2	69,8
35 tot 45 jaar	22,6	55,7	21,7	28,8	71,2
45 tot 55 jaar	26,6	49,6	23,8	34,9	65,1
55 tot 65 jaar	20,3	53,9	25,7	27,4	72,6
Herkomst					
Autochtonen	22,4	54,1	23,5	29,3	70,7
Westerse allochtonen	20,5	57,8	21,7	26,2	73,8
Niet-westerse allochtonen	31,9	38,6	29,6	45,3	54,7
Opleidingsniveau					
Laag	20,3	41,4	38,4	32,9	67,1
Middelbaar	23,9	51,4	24,7	31,7	68,3
Hoog	23,2	61,5	15,3	27,4	72,6
Inkomen					
Kwartiel 1 (laag)	23,2	48,7	28,1	32,3	67,7
Kwartiel 2	19,9	52,2	27,9	27,6	72,4
Kwartiel 3	21,1	52,2	26,7	28,7	71,3
Kwartiel 4 (hoog)	26,8	55,2	18,0	32,7	67,3
(Werkende) partner					
Geen partner	18,8	56,4	24,8	25,0	75,0
Niet-werkende partner	17,8	53,6	28,6	24,9	75,1
Werkende partner	25,6	51,8	22,6	33,0	67,0
Geld opzij leggen naast werkgeverspensioen					
Niet	22,8	49,7	27,5	31,4	68,6
Wel	23,4	57,2	19,4	29,1	70,9

B.2 Dilemma 2: Meer premie voor werkgevers en werknemers of pensioen verlagen naar achtergrondkenmerken, 2013

	Werknemers met en zonder een mening		Werknemers met een mening		
	A moeten werkgevers en werknemers meer premie betalen	B moeten de huidige pensioenen verlaagd worden	Geen mening	A moeten werkgevers en werknemers meer premie betalen	B moeten de huidige pensioenen verlaagd worden
	%				
Totaal	48,4	27,5	24,1	63,7	36,3
Geslacht					
Mannen	48,2	28,9	23,0	62,5	37,5
Vrouwen	48,6	26,1	25,2	65,0	35,0
Leeftijd					
18 tot 25 jaar	45,5	26,6	27,9	63,2	36,8
25 tot 35 jaar	43,8	33,8	22,4	56,5	43,5
35 tot 45 jaar	46,3	30,7	23,0	60,1	39,9
45 tot 55 jaar	46,6	27,3	26,0	63,0	37,0
55 tot 65 jaar	59,4	16,9	23,7	77,9	22,1
Herkomst					
Autochtonen	48,2	27,9	23,9	63,4	36,6
Westerse allochtonen	53,6	23,8	22,6	69,2	30,8
Niet-westerse allochtonen	44,4	28,2	27,4	61,2	38,8
Opleidingsniveau					
Laag	45,8	18,8	35,4	70,9	29,1
Middelbaar	53,6	24,5	21,9	68,6	31,4
Hoog	44,5	36,1	19,3	55,2	44,8
Inkomen					
Kwartiel 1 (laag)	48,7	28,2	23,1	63,4	36,6
Kwartiel 2	49,1	25,8	25,1	65,5	34,5
Kwartiel 3	49,3	23,9	26,9	67,3	32,7
Kwartiel 4 (hoog)	47,2	31,4	21,3	60,1	39,9
(Werkende) partner					
Geen partner	52,2	23,3	24,4	69,1	30,9
Niet-werkende partner	47,5	25,5	27,1	65,1	34,9
Werkende partner	47,3	29,4	23,3	61,7	38,3
Geld opzij leggen naast werkgeverspensioen					
Niet	45,7	26,5	27,7	63,3	36,7
Wel	51,3	29,3	19,4	63,7	36,3

B.3 Dilemma 3: Hogere premie met hoger pensioen of lagere premie met lager pensioen naar achtergrondkenmerken, 2013

	Werknemers met en zonder een mening		Werknemers met een mening		
	A hoger pensioen later met hogere premie nu	B lager pensioen later met lagere premie nu	Geen mening	A hoger pensioen later met hogere premie nu	B lager pensioen later met lagere premie nu
	%				
Totaal	54,1	30,6	15,3	63,9	36,1
Geslacht					
Mannen	56,6	28,8	14,6	66,3	33,7
Vrouwen	51,5	32,5	15,9	61,3	38,7
Leeftijd					
18 tot 25 jaar	58,4	29,8	11,9	66,2	33,8
25 tot 35 jaar	51,6	32,9	15,5	61,0	39,0
35 tot 45 jaar	53,3	32,2	14,5	62,3	37,7
45 tot 55 jaar	48,6	33,0	18,4	59,6	40,4
55 tot 65 jaar	63,7	23,2	13,1	73,3	26,7
Herkomst					
Autochtonen	55,4	30,4	14,3	64,6	35,4
Westerse allochtonen	56,8	25,8	17,4	68,8	31,2
Niet-westerse allochtonen	39,7	37,9	22,5	51,2	48,8
Opleidingsniveau					
Laag	50,0	28,1	21,9	64,0	36,0
Middelbaar	57,1	29,1	13,8	66,3	33,7
Hoog	54,2	34,4	11,4	61,2	38,8
Inkomen					
Kwartiel 1 (laag)	45,0	35,4	19,6	56,0	44,0
Kwartiel 2	52,6	28,3	19,1	65,0	35,0
Kwartiel 3	52,3	31,6	16,1	62,3	37,7
Kwartiel 4 (hoog)	59,1	29,7	11,2	66,5	33,5
(Werkende) partner					
Geen partner	54,5	28,8	16,7	65,5	34,5
Niet-werkende partner	53,2	27,6	19,2	65,8	34,2
Werkende partner	54,5	32,0	13,5	63,0	37,0
Geld opzij leggen naast werkgeverspensioen					
Niet	50,0	30,9	19,1	61,8	38,2
Wel	57,2	31,4	11,4	64,6	35,4

B.4 Dilemma 4: Voorzichtig of minder voorzichtig beleggen naar achtergrondkenmerken, 2013

	Werknemers met en zonder een mening		Werknemers met een mening		
	A voorzichtig beleggen met eventueel lager pensioen later	B minder voorzichtig beleggen met onzeker pensioen later	Geen mening	A voorzichtig beleggen met eventueel lager pensioen later	B minder voorzichtig beleggen met onzeker pensioen later
	%				
Totaal	73,3	9,3	17,4	88,7	11,3
Geslacht					
Mannen	73,2	10,8	16,0	87,1	12,9
Vrouwen	73,3	7,7	18,9	90,5	9,5
Leeftijd					
18 tot 25 jaar	70,7	9,2	20,1	88,5	11,5
25 tot 35 jaar	76,5	6,7	16,8	92,0	8,0
35 tot 45 jaar	71,7	11,6	16,8	86,1	13,9
45 tot 55 jaar	71,8	9,1	19,1	88,8	11,2
55 tot 65 jaar	74,1	9,9	16,0	88,2	11,8
Herkomst					
Autochtonen	75,2	8,5	16,3	89,9	10,1
Westerse allochtonen	76,7	7,3	16,1	91,3	8,7
Niet-westerse allochtonen	51,1	19,3	29,6	72,6	27,4
Opleidingsniveau					
Laag	60,0	10,1	29,9	85,6	14,4
Middelbaar	72,5	9,8	17,7	88,1	11,9
Hoog	82,5	8,1	9,4	91,1	8,9
Inkomen					
Kwartiel 1 (laag)	66,7	10,8	22,6	86,1	13,9
Kwartiel 2	69,6	9,5	20,9	88,0	12,0
Kwartiel 3	70,3	9,7	20,0	87,8	12,2
Kwartiel 4 (hoog)	79,7	8,2	12,1	90,7	9,3
(Werkende) partner					
Geen partner	69,9	9,9	20,2	87,6	12,4
Niet-werkende partner	67,3	11,2	21,5	85,7	14,3
Werkende partner	76,0	8,7	15,2	89,7	10,3
Geld opzij leggen naast werkgeverspensioen					
Niet	69,3	8,2	22,5	89,5	10,5
Wel	77,4	10,3	12,2	88,2	11,8

Verklaring van tekens

.	Gegevens ontbreken
*	Voorlopig cijfer
**	Nader voorlopig cijfer
x	Geheim
–	Nihil
–	(Indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	Het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
Niets (blank)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2013–2014	2013 tot en met 2014
2013/2014	Het gemiddelde over de jaren 2013 tot en met 2014
2013/'14	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2013 en eindigend in 2014
2011/'12–2013/'14	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2011/'12 tot en met 2013/'14

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Inlichtingen

Tel. 088 570 70 70, fax 070 337 59 94
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2014.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.